

УДК 911.3

Денисик Б.Г.*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Мозаїчність ландшафту та різноманіття рекреаційних мікроосередків

У статті розглядається поняття «мозаїчність ландшафту» та його значення для подальшого розуміння різноманіття рекреаційних мікроосередків. Виділено три типи мозаїчності ландшафту: натуральну – як основна властивість, що відображає ступінь зрілості натурального ландшафту; натурально-антропогенну – як явище вторинне; та антропогенну, що зумовлена і розвивається під впливом антропогенного чинника. Показано на конкретних прикладах основні властивості, генезис та перспективи їх розвитку. Виокремлено кілька типів рекреаційних мікроосередків, а також детальніше розглянуто різноманіття рекреаційних мікроосередків за їх динамікою: стабільні, згасаючі, зростаючі та пульсуючі. У подальшому перспективним є дослідження мозаїчності ландшафту, оскільки це дає можливість прогнозувати та моделювати шляхи та тенденції розвитку рекреаційних мікроосередків.

Ключові слова: ландшафт, мозаїчність, різноманіття, рекреаційний осередок, типологія, розвиток.

Денисик Б.Г. Мозаичность ландшафта и разнообразие рекреационных микроочагов. В статье рассматривается понятие «мозаичность ландшафта» и его значение для дальнейшего понимания многообразия рекреационных микроочагов. Выделены три типа мозаичности ландшафта: натуральную – как основное свойство, что отражает степень зрелости натурального ландшафта; натурально-антропогенную – как явление вторичное; и антропогенную, что обусловлена и развивается под влиянием антропогенного фактора. Показано на конкретных примерах основные свойства, генезис и перспективы их развития. Выделены несколько типов рекреационных микроочагов, а также подробнее рассмотрены многообразие рекреационных микроочагов за их динамикой: стабильные, угасающие, растущие и пульсирующие. В дальнейшем перспективным является исследование мозаичности ландшафта, поскольку это дает возможность прогнозировать и моделировать пути и тенденции развития рекреационных микроочагов.

Ключевые слова: ландшафт, мозаичность, разнообразие, рекреационный очаг, типология, развитие.

Denysyk B. Mosaic of landscape and recreational diversity of microcenters. The article discusses the concept of "mosaic landscape" and its importance for the further understanding of the diversity of recreational microcenters. Three types of landscape mosaic: a natural – as a basic property that reflects the degree of maturity of the natural landscape; natural-anthropogenic – as a secondary phenomenon; and anthropogenic, that is caused and develops under the influence of anthropogenic factors. It is shown on concrete examples the basic properties, genesis and their development prospects. Obtained several types of recreational microcenters and discussed in more detail the variety of recreational microcenters their dynamics: stable, fading, growing and pulsating. In the future, promising to study the mosaic landscape, as it gives the ability to predict and model the ways and tendencies of development of recreational microcenters.

Keywords: landscape, mosaic, diversity, recreation center, typology, development.

Наявність проблеми. На формування сучасного ландшафтно і екологічно нестабілізованого середовища впливають різні види господарської діяльності людей, серед яких постійно зростає роль та значення й рекреації. У процесі рекреаційного освоєння будь-якої території формуються рекреаційні мікроосередки різні за просторою і силою прояву процесів, що в них розвиваються. Часто різноманіття рекреаційних осередків залежить не лише від видів господарської діяльності людей, але й мозаїчності, рисунку ландшафтних комплексів на основі яких вони формуються і в подальшому функціонують. У подальшому особливості функціонування рекреаційних мікроосередків показують тенденції до розвитку або занепаду рекреаційного освоєння території, а тому їх дослідження є практично спрямованими. Зараз, здебільшого, переважають дослідження рекреаційних

ресурсів і рекреаційних ландшафтів, рекреаційним мікроосередкам, як початковим стадіям розвитку різних рекреаційних структур, приділяється недостатньо уваги.

Аналіз попередніх досліджень. Питанням, що стосуються мозаїки ландшафту, географи і ландшафтознавці більше уваги приділяли у 60-80-х роках минулого століття [1, 5, 7, 10]. Наприкінці XX – початку XXI ст. публікацій присвячених мозаїці ландшафту в Україні мало [2, 3, 4, 6, 8] й стосуються вони переважно підходів до опису та оцінки мозаїки (мозаїчності) ландшафту.

Серед перших наближених до пізнання сутності рекреаційних мікроосередків були дослідження В.С. Залетаєва [5] та Н.М. Новікової [10]. Ці дослідження проводились переважно у прибережних смугах морів та басейнах річкових систем де формування рекреаційних мікроосередків проходить найбільш активно. Важливим вкладом у розвиток теоретичних уявлень про мікроосередкові процеси є праці Е.Г. Коломиц [7] та Н.Н. Мітіної [9], де змодельовано процеси внутрішньо-ландшафтних взаємозв'язків у лісових та водних ландшафтах і на їх основі розглянуто можливі шляхи прогнозування розвитку мікроосередкових процесів.

Сукупність цих досліджень дає загальну інформацію про різноманіття мікроосередків та процесів, що розвиваються у їх межах, частково про методи пізнання мікроосередкових процесів та шляхи їх оптимізації. Досліджень безпосередньо рекреаційних мікроосередків поки що немає. Лише в окремих публікаціях їх інколи характеризують, однак не виділяють як рекреаційні мікроосередки.

Мета: проаналізувати різноманіття рекреаційних мікроосередків та їх залежність від мозаїчності ландшафту.

Результати дослідження. У географічних словниках і енциклопедіях терміну «мозаїка ландшафту» немає. Є «мозаїчність фітоценозів» (пізньолат. *mosaica*, від грец. *musa* – муза) – особливість фітоценозів, що визначається нерівномірністю розподілу в них рослин [12, с. 230]. У ландшафтознавстві і у суміжних з ним науках є низка термінів споріднених з поняттям «мозаїка ландшафту» серед яких частіше використовується поняття «ландшафтний рисунок». «Ландшафтным рисунком території називається просторова мозаїка, яку утворюють на земній поверхні ділянки, що відповідають сформованим на цій території природним територіальним комплексам або мікроутворенням комплексного характеру» [1, с. 6]. Тобто рисунок ландшафту – це його мозаїка і, відповідно, у подальших дослідженнях поняття «рисунок ландшафту» і «мозаїка ландшафту» можна використовувати як однакові. При цьому можливий і такий варіант поняття, як «мозаїчність рисунку ландшафту».

Наявність антропогенних, зокрема й рекреаційних, мікроосередків визначається у процесі аналізу характеру мозаїчності рисунку просторової структури ландшафту досліджуваної території. Просторова структура сучасного ландшафту це, здебільшого, складне поєднання натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних ландшафтних комплексів, і відповідно до цього, необхідно розрізняти три типи мозаїчності.

Натуральна мозаїчність структури ландшафту – це його основна властивість, що відображає ступінь зрілості натурального ландшафту, забезпечує його стійкість, функціонування без кризових ситуацій тощо. Натуральних ландшафтних комплексів залишилось мало, зокрема і на Середньому Побужжі. До таких відносяться поки що розповсюджені у заплаві і на першій терасі долини річки Південний Буг – вільшняки, кам'яністі ділянки заплави і стариці, інколи заболочені або перезволожені притерасові пониження тощо. Натуральну мозаїчність вільшняків Середнього Побужжя складають мілководдя, перезволожені ділянки, сплавники, ламані, осокові купини, пристовбурні

мікропідвищення вільхи, зарості малини або черемхи. Ці елементи мозаїки об'єднані між собою у єдиний натуральний ландшафтний комплекс – вільшняк. Не менш мозаїчними є й стариці, кам'янисті заплави та заболочені притерасні пониження. У функціонуванні сучасного антропогенно переважаного ландшафту долини річки Південний Буг натуральні ландшафтні комплекси, з їх збалансованою мозаїчністю, здебільшого, виконують роль стабілізуючих чинників і їх стараються не використовувати для господарських потреб. Однак їх рекреаційне освоєння поступово зростає, що призводить до формування рекреаційних мікроосередків та розвитку у їх межах не завжди сприятливих процесів і явищ [2]. Натуральну мозаїчність ландшафту формують ендегенні й екзогенні процеси та явища.

Натурально-антропогенна мозаїчність – явище вторинне, що часто на локальних ділянках викликає ускладнення структури наявного ландшафту. Це ускладнення зумовлене антропогенним чинником – поштовхом, однак у подальшому формування структури ландшафту проходить за природними закономірностями. У межах Середнього Побужжя натурально-антропогенна мозаїчність поширена. Як приклад, ускладнення мозаїчності просторової структури прибережних ландшафтних комплексів Південного Бугу та його приток під впливом численних тут ставків і водосховищ. У місцях підтоплення формується екотонна система «вода – суша», де чітко виділяється від трьох до п'яти смуг трансформацій прибережних ландшафтних комплексів. Натурально-антропогенна мозаїчність прибережних ландшафтних комплексів суттєво зростає у місцях функціонування тимчасових рекреаційних мікроосередків, особливо рибацьких, одноразових стоянок туристів та відпочинку людей у вихідні дні. У процесі розвитку (ускладнення) натурально-антропогенної мозаїчності процеси зумовлені антропогенним чинником – поштовхом, поступово можуть домінувати і ландшафтний комплекс із категорії натурально-антропогенного переходить в антропогенний. У цьому випадку мозаїчність, здебільшого, ускладнюється. Натурально-антропогенну мозаїчність ландшафту формують ендегенні, екзогенні й, частково, антропогенні процеси і явища.

Антропогенна мозаїчність – зумовлена і розвивається під впливом антропогенного чинника. Здебільшого вона повністю відрізняється від початкової натуральної, натурально-антропогенної і, навіть, антропогенної, що була наявною до нової перебудови ландшафту. У межах Середнього Побужжя звичайним прикладом антропогенної мозаїчності є кар'єрно-відвальні комплекси, що формуються при розробці корисних копалин – гранітів, гнейсів, пісків, глин і торфу. Так, у процесі розробки Гніваньсько-Відавського родовища гранітів і гнейсів у Вінницькій області, коефіцієнт мозаїчності наявного тут гірничо-промислового ландшафту збільшився у 4,3 рази у порівнянні з натуральною і у 2,4 рази перевищує натурально-антропогенну мозаїчність ландшафту, що функціонував до розробок [3]. Антропогенну мозаїчність ландшафту формують антропогенні, екзогенні й, частково, ендегенні процеси і явища.

У процесі польових досліджень мозаїчності ландшафтів Середнього Побужжя, частіше приходилось мати справу не з натуральними, а натурально-антропогенними й, особливо, антропогенними типами мозаїчності. У двох останніх найчастіше спостерігається формування рекреаційних мікроосередків. Їх багато, кількість зростає, що і дає можливість за окремими чинниками виокремити низку типів рекреаційних мікроосередків (табл. 1).

– *стабільні* – не збільшують свої площі і суттєвої уваги з боку ландшафтознавців не потребують;

Таблиця 1

Різноманіття мікроосередків

№	Показники за:	Типи мікроосередків
1.	Формуванням	натуральні, натурально-антропогенні, антропогенні
2.	Походженням	техногенні, пірогенні, араційні, пасквально-дигресійні, рекреаційно-дигресійні
3.	Характером прояву	геокомпонентні, геокомплексні
4.	Динамікою	стабільні, згасаючі, зростаючі, пульсуючі
5.	Тривалістю	короткочасні, постійно діючі, існуючі тривалий час
6.	Щільністю на досліджуваній території	одиначні, середньої щільності, масові
7.	Площею осередку	локальні, регіонально розповсюджені
8.	Ступенем загрози	нейтральні, агресивні
9.	Рекреаційним призначенням	рибною ловлі, одно-дводенного відпочинку, туристські стоянки, окремі пляжі, об'єкти лаштовані пікніки
10.	Індикаційними властивостями	не індикатори, геокомпонентні індикатори, ландшафтні індикатори

Як приклад, детальніше розглянемо різноманіття рекреаційних мікроосередків за їх динамікою. Здебільшого переважають чотири типи таких мікроосередків (рис. 1):

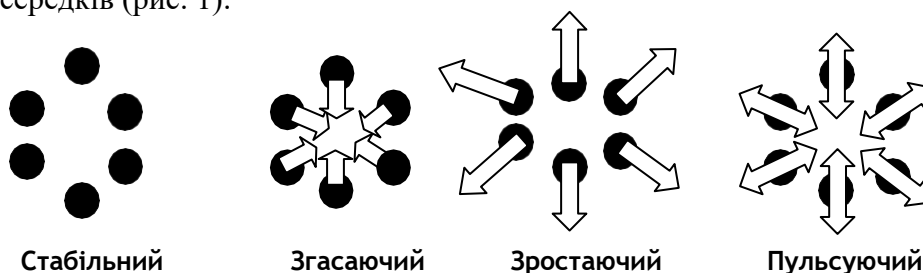

Рис. 1. Типи рекреаційних мікроосередків зумовлені їх динамікою

– *згасаючі* – поступово втрачають притаманні їм властивості, що часто призводять до знищення рекреаційного мікроосередку й рекреаційного освоєння території;

– *зростаючі* – активно збільшують площі і сприяють швидкому, часто неконтрольованому розвитку рекреаційного освоєння території та формування рекреаційних ландшафтів;

– *пульсуючі* – під впливом різноманітних, здебільшого антропогенних, чинників можуть то збільшувати свої площі, то їх зменшувати. Такі рекреаційні мікроосередки формуються переважно у слабо доступних або на маловідомих для рекреантів територіях.

П'ятирічні спостереження за розвитком зазначених типів рекреаційних мікроосередків показують, що стабільні мікроосередки формуються й функціонують переважно на фоні антропогенної, згасаючі – натурально-антропогенної, зростаючі – антропогенної і пульсуючі – натуральної та антропогенної мозаїчності ландшафту.

Висновок. Мозаїчність ландшафту поки що слабо враховується ландшафтознавцями у процесі його пізнання. Це зумовлено недосконалістю розробки методики оцінки складності територіальної диференціації ландшафту, яка вимагає застосування наробок як загальної теорії систем, так і теорії ландшафтознавства, зокрема антропогенного. Виділення натуральної, натурально-

антропогенної і антропогенної мозаїчності ландшафту дає можливість не лише краще обґрунтувати різноманіття антропогенних, зокрема й рекреаційних, мікроосередків, що формуються й функціонують на їх фоні, але й провести типологію, у нашому випадку, рекреаційних мікроосередків, визначити подальші шляхи їх розвитку, та розробити заходи щодо раціонального використання.

1. Викторов А.С. Рисунок ландшафта / А.С. Викторов. – М.: Мысль, 1986. – 179 с.
2. Денисюк Б.Г. Процеси і явища в рекреаційних мікроосередках / Б.Г. Денисюк // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2014. – Вип. 26. – с. 92-97.
3. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисюк. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисюк Г.І. Мікроосередкові процеси в антропогенних ландшафтах / Г.І. Денисюк, М.О. Шмагельська, Л.І. Стефанков. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – 212 с.
5. Залетаев В.С. Микроочаговые экологические кризисы как индикаторы трендов изменённой среды / В.С. Залетаев // Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды. – М.: РАСХН, 2000. – С. 8-9.
6. Ковалёв А.П. Ландшафт сам по себе и для человека / А.П. Ковалёв. – Харьков: Бурун-Книга, 2009. – 928 с.
7. Коломыц Э.Г. Полиморфизм зонально-ландшафтных систем / Э.Г. Коломыц. – Пушкино: ОНТИ ПНЦ РАН, 1998. – 311 с.
8. Максименко Н.В. Методичні підходи до оцінки ландшафтної мозаїчності території / Н.В. Максименко // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – 2013. – № 1-2. – с. 28-33
9. Митина Н.Н. Оценка факторов развития микроочаговых процессов при дестабилизации подводных ландшафтов / Н.Н. Митина // Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды. – М.: РАСХН, 2000. – С. 150-171.
10. Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды / [Под ред. Н.М. Новиковой]. М.: РАСХН, 2000. – 193 с.
11. Середнє Побужжя [За ред. Г.І. Денисюка]. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280с.
12. Энциклопедический словарь географических терминов / Гл. ред. С.В. Калесник. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – с. 230.
1. Vyktorov A.S. Rysunok landshafta / A.S. Vyktorov. – M.: Mysl', 1986. – 179 s.
2. Denysyk B.H. Protsezy i yavyshcha v rekreatsiynykh mikrooseredkakh / B.H. Denysyk // Naukovi zapysky VDPYU im. M. Kotsyubyns'koho. Seriya: Heohrafiya. – Vinnytsya, 2014. – Vyp. 26. – s. 92-97.
3. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrayiny / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: Arbat, 1998. – 292 s.
4. Denysyk H.I. Mikrooseredkovi protsezy v antropohennykh landshaftakh / H.I. Denysyk, M.O. Shmahel's'ka, L.I. Stefankov. – Vinnytsya: PP «Edel'veys i K», 2010. – 212 s.
5. Zaletaev V.S. Mykroochahovye ékolohycheskye kryzysy kak yndykatory trendov yzmenënnoy sredy / V.S. Zaletaev // Mykroochahovye protsessy – yndykatory destabylyzovannoy sredy. – M.: RASKHN, 2000. – S. 8-9.
6. Kovalev A.P. Landshaft sam po sebe y dlya cheloveka / A.P. Kovalev. – Khar'kov: Burun-Knyha, 2009. – 928 s.
7. Kolomyts É.H. Polymorfyzm zonal'no-landshaftnykh system / É.H. Kolomyts. – Pushchyno: ONTY PNTS RAN, 1998. – 311s.
8. Maksymenko N.V. Metodychni pidkhody do otsinky landshaftnoyi mozayichnosti terytoriyi / N.V. Maksymenko // Lyudyna ta dovkillya. Problemy neoekolohiyi. – 2013. – № 1-2. – s. 28-33
9. Mytyna N.N. Otsenka faktorov razvytyya mykroochahovykh protsesov pry destabylyzatsyyi podvodnykh landshaftov / N.N. Mytyna // Mykroochahovye protsessy – yndykatory destabylyzovannoy sredy. – M.: RASKHN, 2000. – S. 150-171.
10. Mykroochahovye protsezy – yndykatory destabylyzovannoy sredy / [Pod red. N.M. Novykovoy]. M.: RASKHN, 2000. – 193 s.
11. Serednye Pobuzhzhya [Za red. H.I. Denysyka]. – Vinnytsya: Hipanis, 2002. – 280s.
12. Éntsyklopedychesky slovar heohrafycheskykh termynov / Hl. red. S.V. Kalesnyk. – M.: Sovetskaya éntsyklopedyya, 1968. – s. 230.

Подано до редакції 02.03.2016

Рецензент – кандидат географічних наук Л.І. Стефанков